

דפים חדשים מ'סידור השם המפורש'

יוצאים לאור על ידי ורד רוזיאל קרצ'מר ואורי ארליך

מבוא

א. פתיחה

חקר התפילה על פי מנהג ארץ ישראל הקדום נסמך כידוע כמעט כולו על קטעי הסידורים העתיקים שנשתמרו בגניזה הקהירית. נוסחי התפילה הייחודיים הללו צדו את עיני החוקרים ורבים מהם פורסמו במהלך השנים.¹ ואולם, עם פנייתו של פרופ' עזרא פליישר לתחום זה חל בו מפנה של ממש בקצב המחקר, בהיקפו ובעומקו. בעשרים השנים האחרונות לחייו פרסם פליישר קטעי סידורים על פי מנהג ארץ ישראל רבים מכל מה שנתפרסם בידי קודמיו. בפרסומו השונים הוא אסף לעתים קטעים רבים המתעדים תפילות מסוימות, ואלו אפשרו לו למצות את מחקרן של חטיבות תפילה שלמות.² אין כמעט תחום בעולמם של מתפללי ארץ ישראל הקדומים, שהרוצה לחקרו אינו נזקק לכתביו של פליישר.³ הדברים שלהלן באים להרים תרומה צנועה לחקר תפילתם של בני ארץ ישראל הקדמונים, ואנו מקדישים את הגילוי החדש לזכרו של חוקר דגול זה, שפתח שער רחב לאולם תפילתם של בני ארץ ישראל הקדמונים.

בשנת תש"ס פרסם פליישר חטיבה מסידור ארץ ישראלי שהוא כינהו "סידור" השם המפורש', משום מנהגו של המעתיק לכתוב את השם באותיותיו.⁴ החטיבה הורכבה מצירוף של שני קטעי גניזה, כ"י קמברידג' T-S 8 H 21.1, וכ"י סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Yevr. III B.1005. שני הקטעים יחדיו מכילים שישה דפים רצופים מתוך סידור. החומר שנשתמר בהם מתחיל מעט לאחר ראשיתה של ברכת

- * מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק 52/12. תודתנו לפרופ' שולמית אליצור, פרופ' מלאכי בית-אריה, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, ד"ר דן גרינברגר, פרופ' יוסף עופר ועמנואל (מנו) מסטיי על עצותיהם והערותיהם המועילות.
- 1 לתאור תולדות המחקר ראו את פתח הדבר בספרו של ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9-10, והשוו למאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (כג), עמ' 93 ובהערותיו שם (נדפס בשנית בקובץ מאמריו: תפילות הקבע בישראל [להלן הערה 3], עמ' 603).
 - 2 ראו למשל ספרו (לעיל הערה 1).
 - 3 משימה זו כעת קלה ופשוטה עם הוצאת קובץ מאמריו של עזרא פליישר בנושא התפילה: תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב. לקובץ חשוב זה, על יותר מאלף ומאתיים עמודיו, נוספו עוד 200 עמודים של מפתחות, וראוי לציון מיוחד מפתח העניינים המפורט והמועיל.
 - 4 ראו "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 303-340 (נדפס בשנית בתוך קובץ מאמריו [לעיל הערה 3], עמ' 557-602).

היוצר לשחרית של שבת ומביא את מערכת היוצר כולה בלשון פיוט. לאחר מכן רשם הסופר את עיקרי שלוש העמידות לשבת, שחרית, מוסף ומנחה, וכן את ברכות ההפטרה וסדר התפילה למוצאי שבת. בהמשך הובאו עמידות השחרית והמוסף של שבת וראש חודש. הסידור נקטע לאחר תחילת ברכת ההבדלה המפויטת 'אשר בעזר הבדיל'. פליישר שיער כי לפנינו שלושה מתוך ארבעת גיליונותיו של הקונטרס, שהיה מעין סידור מונוגרפי לתפילות השבת.

קטע הגניזה המתפרסם כאן הוא חלק נוסף מ'סידור השם המפורש' שפרסם פליישר. הקטע, השמור בספרייה הבריטית שבלונדון וסימנו Or. 10829.17-18, מחזיק גיליון בן שני דפים לא רצופים. זה הגיליון החיצוני שעטף במקור את שלושת גיליונות הסידור שהדפיס פליישר, והוא מתחבר אליהם בראשם ובסופם. בדף הראשון מועתק סופה של שירת הים והפסוקים הבאים בעקבותיה ולאחר מכן תחילת ברכת היוצר המתחברת לראש הממצא שפרסם פליישר. בדף האחרון מועתק המשך ברכת ההבדלה המפויטת שבה נקטע כתב היד שפורסם בידי פליישר וכן כמה קטעי תחינה לאחריה. שני דפים אלה מוסיפים אפוא כמה קטעי תפילה שנרשמו באותו סידור, והם מחייבים ליבון מה. מטבע הדברים הגדלת היקף הממצא מאפשרת גם נקודת תצפית חדשה שעשויה לזרוע אור חדש על הממצאים שכבר נדונו במאמרו של פליישר.

ב. מבנהו והיקפו של הסידור

על סמך הממצא שעמד בפניו שיער פליישר, כפי שנרמז קודם, שמדובר ברובו של סידור לשבת שלא חסר ממנו אלא מעט (כדי גיליון אחד) לפניו ואחריו. גילוי הגיליון החדש מחייב הערכה אחרת של הממצא כמכלול. אמנם צדק פליישר בהערכתו שהקונטרס היה בנוי מארבעה גיליונות, שכולם עתה בידינו,⁵ אך העובדה שהדף הראשון מתחיל באמצע עניין מעידה שאין הוא הדף הראשון של הסידור. יתרה מזאת, בראש העמוד הראשון בצד ימין מסומנת האות דל"ת (ד) המציינת את ספרור הקונטרסים בסידור, ומכאן שמדובר היה בסידור מקיף הרבה יותר, והוא כלל לפחות עוד שלושה קונטרסים שקדמו לזה שלפנינו, שהחזיקו עשרים וארבעה דפים.⁶ קשה

5 קונטרסים בני ארבעה גיליונות נדירים בקרב כתבי היד המזרחיים, שהיו ככלל בני חמישה גיליונות. ההרכב המרובע נפוץ יותר בקונטרסי קלף מאשר נייר, ורווח באשכנז, בביזנטיון ובמידה פחותה בספרד. ראו בעניין זה אצל מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך, קדם-פרסום, גרסת אינטרנט 0.6 (2017), עמ' 219–225 (<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/>) (hebrewcodicology/Pages/default2.aspx).

6 לעניין ספרור הקונטרסים ראו בית אריה, שם, עמ' 259–266. על האחידות במספר הגיליונות שבקונטרסים באותו החיבור ראו שם, עמ' 220.

יותר להעריך את היקף הסידור לאחר הקונטרס הנדון. המילים האחרונות שבקונטרס 'מי שכרת בריתו' הם פתיחה לפסקה מוכרת שנאמרה לאחר ההבדלה (ראו להלן). הן רשומות באמצע הגיליון התחתון של העמוד האחרון באותיות קטנות מעט מן הכתיבה העיקרית שבסידור, ואולי שמשו כ'שומרי קונטרס' למילים הפותחות את הקונטרס הבא.⁷ לפי אפשרות זו סביר שהסידור הכיל לפחות עוד קונטרס אחד בסופו, ואולי יותר. מנגד, ייתכן שמילים אלו הן הפניה בלבד לפסקה שלא נשאר לה מקום בקונטרס האחרון, ושהסופר העדיף לקצר את העתקתו כדי לא להתחיל קונטרס חדש. לפי הצעה זו, כלל הסידור במקורו ארבעה קונטרסים ובידינו האחרון שבהם.

הסידור שממנו נשר הקונטרס שלפנינו היה אפוא רחב היקף, ויש להעריך מחדש האם אכן נועד לתפילות השבת בלבד או שמא כללו הקונטרסים הראשונים גם את תפילות החול. הערכה זו תלויה גם בשיטת ההעתיקה של הסופר ובמידת הפירוט שבה הוא נוקט. העתקת התפילות בגיליונות הפנימיים תמציתית למדי, נתון שהביא את פליישר להניח כי תפילת ערבית של שבת הועתקה במלואה בדף הראשון של הקונטרס, ושהעתקת תפילת השחרית החלה בקריאת שמע וברכותיה, בעוד חטיבות הרשות המקדימות את קריאת שמע לא הועתקו כלל. אך לאור העובדה שבראש הקונטרס נרשמה שירת הים ועוד כמה פסקאות שבאו לאחריה באופן מלא ללא כל קיצור, נראה שלא רק שהמעתיק כלל בסידורו את פתיחת תפילת השחרית, אלא גם שאופן רישום התפילות לא נטה תמיד לקצרות יתרה, וסביר שקטעי תפילה רבים הובאו במלואם. סופרים רבים נוטים לפרט תפילות שזו להן ההופעה הראשונה בסידור ולהסתפק בהנחיה קצרה בפעמים הבאות, ונראה שגם הסופר הזה נקט בדרך דומה, גם אם לא באופן שיטתי. העתקה מלאה של תפילות השבת, הכוללת את תפילת ערבית בשלמותה ואת החלק הראשון של השחרית, אמורה לתפוס מקום לא מועט. מסתבר שעל הרישום המלא של תפילת ערבית מעידות ההוראות לקריאת שמע של שחרית: 'אלתלאת פצול אלי ציצית ואמת ויצייב ... אלי זולתיך כמה הו מתתוב פי מא תקדם מן', ועל פי תרגומו של פליישר: 'שלושת הפרקים עד "ציצית" ו"אמת ויצייב" ... עד "זולתיך", כמו שהוא כתוב במה שלפני כן'.⁸ באשר לשחרית לשבת, מתפללי בית הכנסת הארץ ישראלי האריכו מאוד בחטיבות הרשות הפותחות את התפילה וכללו בהן

7 על רישום מילים בתחתית הדפים לצורך שמירה על סדר הקונטרסים ראו בית-אריה, שם, עמ' 252–259. יש לציין ששתי השיטות, רישום מילים בתחתית העמוד האחרון וספרור הקונטרסים בראש העמוד הראשון, שימשו לעתים זו בצד זו.

8 ראו פליישר, סידור השם המפורש (לעיל הערה 4), עמ' 595. כפי שכבר ציין מאן (להלן הערה 20), עמ' 303, ואושש מאז בקטעי גניזה נוספים, פסקת 'אמת ויצייב' עד 'זולתיך' נהגה בארץ ישראל הן בתפילות שחרית והן בתפילות ערבית. לעתים החליפו בערבית את מילות הפתיחה 'אמת ויצייב' במילים 'אמת (ו)אמונה', אך שאר הפסקה נותרה כבנוסחה בשחרית. וראו גם ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל, בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', ד' גולינקין ואחרים (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא

את פרקי 'השיר' המונה שלושים ואחד מזמורי תהילים (או גרסה קצרה יותר המונה עשרים וארבעה מזמורים)⁹ ומקראות וברכות רבים סביבם.¹⁰ עליהם הוסיפו את מזמור השבת (תה' צב) עם המקראות הנלווים לו, את קריאת עשרת הדיברות ולעתים גם את 'נשמת כל חי'. כל אלה נחתמו בשירת הים שסופה מועתק בעמוד הפותח של הקונטרס הרביעי.

למען האמת, שיטת העתקה מלאה כל כך אינה חיזיון נפוץ בגניזה. מעטים הסידורים שבהם הועתקה תפילת השיר במלואה, ועל כן קשה יותר לייחס לסופר כתב היד שיטת העתקה שכזו. יתר על כן, נראה שגם העתקה מלאה של תפילת ערבית וחטיבות הפתיחה של תפילת שחרית לשבת קצרה מלמלא שלושה קונטרסים שלמים של כתב היד, דהיינו ארבעים ושמונה עמודים, שלפי חישוב מספר המילים בעמודי הקונטרס שבידינו, הכילו כשבעת אלפים מילים.¹¹ על כן הדעת נוטה לכך שהסידור נפתח בתפילות החול, ברמת פירוט זו או אחרת, ולאחריהן עבר להעתקת תפילת השבת. העובדה שלפני תפילת העמידה של מוצאי השבת באה ההוראה 'תקול שמנה עשרה עלי אלרסם אלמכתוב', שתרגומה 'תאמר שמונה עשרה לפי המנהג הכתוב',¹² מעידה שלפחות העמידה של חול הועתקה קודם לכן בסידור זה.

יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 289–292 (נדפס בשנית בקובץ מאמריו [לעיל הערה 3], עמ' 784–787). מכל מקום, אם כלל הסידור גם את תפילות החול, יש להניח שהעתקה מלאה של קריאת שמע הופיעה בהיקרות הראשונה של התפילה בסידור.

9 על פרקי השיר והמזמורים ראו פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 215–257. רישום מלא של תפילת השיר בסידורים לשבת על פי מנהג ארץ ישראל ניתן למצוא בכתבי היד הבודדים המתארים את 'תהלוכת השיר', דוגמת כ"י וינה, אוסף הארכידוכס ריינר 96 (פליישר, שם, עמ' 277–291), וכן כ"י קמברידג' T-S NS 289.97 המתעד כנראה טקס דומה. בגרסה הקצרה נאמרו חמישה עשר מזמורי שירי המעלות, תה' קכ–קלד, בתוספת מזמור קלה ו'הלל הגדול' (מזמור קלו), שנוספו על שבעת המזמורים הקבועים של פסוקי דזמרה, תה' קמד–קנ.

10 טרם נמצא בגניזה סידור על פי מנהג ארץ ישראל שכלל בתפילות השבת שלו את ברכות השחר. פרגמנטריות הממצאים איננה מאפשרת לקבוע בוודאות שחטיבה זו לא נאמרה בשבת כלל, אך ישנם רמזים שבכמה קהילות ארץ ישראליות דילגו על ברכות השחר בשבת בבוקר.

11 בדפים שבידינו מכיל כתב היד 132–159 מילים בעמוד, והקונטרס כולו מכיל 2,344 מילים (בממוצע 146.5 מילים לעמוד). החישוב המשוער לשלושה קונטרסים הוא אם כן בערך 7000 מילים. תפילת השיר בגרסתה המורחבת ביותר מכילה בערך 2500 מילים, אם אכן הועתקה במלואה. שאר המקראות והברכות אינם עולים על 1600 מילים. תפילת ערבית לשבת, בהערכה המרחיבה ביותר, אינה מגיעה לסך של 1000 מילים.

12 ראו פליישר, סידור השם המפורש, (לעיל הערה 4), עמ' 600.

ג. שירת הים והמקראות שאחריה

הגיליון שלפנינו פותח באמצע העתקתה של שירת הים, בפסוק משמות טו, טז. ההעתקה איננה מסתיימת בפסוק יט ('ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים') כנהוג כיום ברוב עדות ישראל, אלא ממשיכה כמעט עד לסופו של הפרק בפסקאות המתארות את שירת מרים (פסוקים כ–כא) ואת מי מרה (פסוקים כב–כו). נוסח ארוך זה, המסתיים במילים 'כי אני יי רפאך', מופיע בכמהצית מקטעי הסידורים הארץ ישראליים המוכרים לנו, בעוד במחצית האחרת מסתיימת השירה בפסוק יח ('יי ימלך לעולם ועד').¹³ בסידורים מן הגניזה בנוסח בבל ניכרת התפלגות דומה בין הנוסח הארוך, המסתיים בפסוק כו, לבין הנוסח הקצר המסתיים בפסוק יח, אלא שבהם נוסף כמעט תמיד לאחר פסוק יח גם תרגומו הארמי: 'יי מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמיא',¹⁴ הנעדר מן הסידורים הארץ ישראליים.

לאחר השירה נוספים מספר פסוקים. הפסוק הראשון, 'רפאני יי וארפא' (יר' יז, יד), משתרשר מסוף הפסקה העיקרית המסתיימת במילים 'כי אני יי רפאך', וכך הוא כמעט בכל הסידורים מן הגניזה בעלי הנוסח הארוך וכן בסידורי התימנים בימינו. אחריו באים שלושה פסוקי המלכה: 'כי ליי המלוכה ומושל בגוים' (תה' כב, כט), 'ועלו מושיעים בהר ציון' (עוב' א, כא), 'זהיה יי למלך על כל הארץ' (זכ' יד, ט). פסוקים אלה מתקשרים ככל הנראה לפסוק ההמלכה האחרון משירת הים, 'יי ימלך לעולם ועד', ומשום כך הם באים גם בנוסח הקצר שבו השירה מסתיימת בפסוק זה. לאחר מכן נרשמו שני פסוקי ברכה והלל: 'יהי שם יי מבורך' (תה' קיג, ב), 'ממזרח שמש' (שם ג). ייתכן שפסוקים אלה באים לחתום את כל חטיבת השיר והמזמורים, אך

13 דוגמאות לכתבי יד ארץ ישראליים נוספים שבהם נרשמה שירת הים בנוסח הארוך הביא פליישר במאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה' (לעיל הערה 1), עמ' 620–621, 657. מנהג זה קיים גם בימינו, בסידורים התימניים. כדוגמה לנוסח הקצר ראו כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9772 D שפורסם על ידי א' ארליך, 'קריאת פסקאות מעשה בראשית ומזמורי שיר של יום בסידור הקדום על פי ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית', תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 202. בשאלה אם שירת הים מסתיימת בפסוק יח או יט נחלקו המנהגים, הן בהעתקות ספרי התורה הן בסידורים. נראה כי סיום השירה בפסוק יט הוא מנהג תפילה מאוחר יחסית, ובסידורים הקדומים שנהגו בנוסח הקצר של השירה סיימו אותה בדרך כלל בפסוק יח. לסיכום השיטות השונות ראו סדר עבודת ישראל, מהדורת יצחק דוב (בער), רדלהיים תרכ"ח, עמ' 74; "ש שפיגל, 'האם הפסוק "כי בא" וגו' הוא חלק משירת הים, מוריה 31, יא–יב (תשע"ב), עמ' לב–לח; 'י' פריץ, 'מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי-יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים', ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (זינגר) זר ו' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 190–201; "ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה: עדות חדשה, רמת גן תשנ"ג, עמ' 38–41.

14 כך נהגו לא רק בנוסח הקצר של שירת הים שהסתיים בפסוק זה, אלא גם בנוסחים הארוכים של השירה, ובהם נוסף התרגום באמצעה. ראו לדוגמה בכ"י פריז, אוסף כל ישראל חברים, IV.A.51, ובכ"י קמברידג' T-S NS 157.87.

אפשר שהם רומזים לפתיחת היוצר ב'ברכו'. פסוקים אלו – להוציא שני האחרונים – מתלווים לשירת הים ברוב סידורי הגניזה, הארץ ישראלים והבבליים כאחד,¹⁵ אך בקטעים ארץ ישראלים בודדים לא נמצאו כלל פסוקים בסוף השירה, וכך אולי עולה גם מעדותו המקוצרת של סידור רס"ג.¹⁶

שוב מתקיימת בממצא זה דרכם העקיבה של סידורי ארץ ישראל, שכללו את שירת הים בתפילת השחרית בכל ימות השנה, במקומה הקבוע לאחר כל התוספות הבאות אחר פסוקי דזמרא. בסידורי בבל, לעומתם, ניכרת עדיין עמדת הגאונים הרואה באמירת השירה מנהג בלבד.¹⁷ בכשליש מן הסידורים הבבליים מן הגניזה נעדרת שירת הים מן

15 שני הפסוקים האחרונים מתהילים קיג, 'יהי שם' ו'ממזרח שמש', נפוצים פחות במנהג בבל. בקטעים בבליים בודדים נוספים הפסוקים 'מלכותך מלכות כל עולמים' (תה' קמה, יג) או 'י הושיעה' (תה' כ, י). יוצא דופן הוא סידור תימני שמספר קטעים ממנו התגלו בגניזה, בו נוספה מערכת מפותחת של פסוקים לפני לקט הפסוקים הרגיל. גם מקומה של שירת הים בסידור זה, לפני 'ישתבח', חורג הן מהמנהג הנפוץ בגניזה והן ממנהג הרמב"ם. ראו בכ"י קמברידג' T-S AS 109.144; T-S NS 152.246.

16 כך למשל בכ"י קמברידג' T-S NS 122.49, שפורסם חלקית ע"י ד' מרקס, 'ברכות השחר בגניזת קהיר', גזי קדם ג (תשס"ז), עמ' 150–161. והשוו סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, 'ירושלים תש"א, עמ' לד. מנהג ארץ ישראל ייחודי אחר תואר על ידי פליישר במאמריו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה' (לעיל הערה 1) ו'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד טו (כה), תשס"א, עמ' 27–28 (נדפס בשנית בקובץ מאמריו [לעיל הערה 3], עמ' 727–728), שבהם מתואר דף סידור מעטו של סופר שהרבה להעתיק סידורים ארץ ישראלים ובו משורבבים פסוקי הישועה 'שמע יי קולי אקרא' (תה' כז, ז) ו'אני קראתיך כי תענני' (תה' יז, ו) באמצע שירת הים, בין פסוק טז ('עדי יעבר עם זו קנית') לפסוק יז ('תביאמו ותטעמו').

17 ראו סידור רב סעדיה גאון, שם; תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 115. בסדר רב עמרם השירה חסרה ברוב הנוסחים של תפילת החול, לבד מנוסח כ"י מ הספרדי שמביאה לפני 'ישתבח', והחילופים הרבים בין כתבי היד בנוסח תפילת השבת אינם מאפשרים לקבוע מה היה נוסח התפילה של הגאון. ראו סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, 'ירושלים תשל"ב, עמ' ט–ט. בסידור הרמב"ם מובאת ההנחיה 'וקורא השירה עד סופה כמנהג המקום' (ראו ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם על פי כתבי יד אוקספורד', בספרו: מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 194), אך קשה לקבוע האם המנהג הוא עצם אמירת השירה, מקומה (לפני או אחרי 'ישתבח') או שמא נקודת הסיום שלה. במשנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפיים, ז, יג מתואר המנהג של חלק מהקהילות לומר בכל יום את שירת הים או את שירת האינו, ושם ברור כי אמירת שירת הים נתפסת כמנהג שאינו מחייב. ר' שלמה בר' נתן כולל את שירת הים בסידורו כנוסח קבע, כמנהג רוב סידורי הגניזה בני התקופה, הן בחול הן בשבת (מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' י, לד). והשוו דיוניהם של מ"ע פרידמן, 'תשובה בענייני תפילה מזמנו של רס"ג', סיני קט (תשנ"ב), עמ' קלה–קלט; י' תא-שמע, 'שירת הים', בספרו: התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 66–72; L.A. Hoffman, *The Canonization of the Synagogue Service*, Notre Dame 1979, pp. 130-131

התפילה, בייחוד בסידורי השבת החותמים את פסוקי דזמרא בברכת השיר המורחבת, 'נשמת כל חי'.¹⁸ רוב קטעי הגניזה בנוסח בבל שהביאו את שירת הים בתפילת שחרית הוסיפוה לאחר חתימת פסוקי דזמרא בברכת השיר, ולא לפני כפי שנהוג בימינו.

ד. ברכת היוצר

לאחר שירת הים והמקראות שאחריה באה חטיבת קריאת שמע וברכותיה של שבת. רוב החטיבה מובאת בחלק של כתב היד שפורסם בידי פליישר. הברכות באות בנוסח מפויט, ולפנינו מערכת יוצר של שבת הכוללת את קדושת היוצר. הקטע שלנו משלים את ברכת הפתיחה ואת ראשית מערכת היוצר, וכן את הברכה על מצוות קריאת שמע ו'ברכו' שלפניהן.

את החטיבה פותחת הברכה הארץ ישראלית על 'מצוות קריאת שמע' בלשון: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קריאת שמע לעבדו ולהמליכו עלינו בלב טוב ובנפש חפצה'. ברכת מצוות מפותחת זו, העושה שימוש בלשון המקרא,¹⁹ כבר ידועה ממקורות שונים שעלו מן הגניזה והיא פורסמה ונדונה כמה פעמים.²⁰ אחרי הברכה נרשמה הענייה 'אמן'. עניית אמן בסוף ברכה זו מצוינת גם בכמה קטעי סידורים של יחידים, ומכאן שהמברך היה עונה בעצמו 'אמן'.²¹ עם זאת אין היא רשומה בכל הופעות הברכה.

18 על פי תשובת רב נטרונאי גאון (שם) נראה כי בכבל נהגה אמירת שירת הים בשבתות והגים בלבד, בניגוד לקהילות הגניזה בהן רווחה יותר אמירת השירה בימות החול. עדויות מן המאה העשירית מאיטליה ואשכנז מלמדות על אמירת השירה בכל יום, אולי בהשפעת מנהג ארץ ישראל. ראו תא-שמע, שם, עמ' 69–70.

19 'אתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדו בלב שלם ובנפש חפצה' (דה"א כח, ט).

20 ראו: 654-655, *JQR*, OS 10 (1898), 'Genizah Specimens', S. Schechter, על פי קטע קמברידג', אוסף האוניברסיטה, Add. 3356; I. Levi, 'Fragments de rituels', *REJ*, 53 (1907), pp. 240-241, 'de prières provenant de la Gueniza du Caire', על פי כ"י פריז, אוסף כל ישראל חברים, IV.A.9; J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* 2 (1925), pp. 293, 308, 332 הבאים מספריית האוניברסיטה בקמברידג': Add. 3356, Add. 3160.6, T-S 10 H 11.3, T-S 10 H 11.3, Add. 3160.6, Add. 3356; קטע אחרון זה פורסם גם בידי ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', י' בער (עורך), ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 127-128; ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה' (לעיל הערה 1) עמ' 657-658, על פי כ"י קמברידג' T-S 6 H 3.1 (נזכר גם אצל מאן, שם, עמ' 293 הערה 63). קטעי גניזה נוספים שבהם מובאת הברכה או חלק ממנה ראו: צירוף הקטעים שבקמברידג' T-S AS 100.182, T-S H 3.108, T-S AS 104.133; T-S NS 272.8; T-S NS 153.72; T-S AS 104.133; וצירוף הקטעים מאוסף מוצרי (כיום בקמברידג') V.74.2, V.94.2. הברכה נדונה בקצרה אצל מאן, שם, עמ' 286 ואצל פליישר, שם, עמ' 622. דיון על אודות הברכה בספרות הראשונים, בעיקר בנוגע לקריאת שמע שעל המיטה, ראו צ' גרונר, ברכות שנשתקעו, ירושלים תשס"ד, עמ' סט-עג.

21 על אמן מפי המברך ראו א' ארליך וא' שמידמן, "אמן בימינו...": התהוותה של פסקה

לאחר הברכה נרשמה בערבית־יהודית ההוראה: 'יוצר ללסבת יצלה יקולה יחיד וגמאעה', שתרגומה: 'יוצר לשבת, מתאים לאמרו יחיד וציבור'.²² המעתיק מציין במפורש שברכות קריאת שמע המפויטות הכוללות את קדושת היוצר מתאימות לתפילת היחיד כמו לתפילה בציבור. הוראה זו מפתיעה ביותר, שכן אף שכבר הורגלנו למצוא במנהג ארץ ישראל מערכות יוצר מפויטות המיועדות לתפילה של יחידים ולא רק לתפילה בציבור,²³ כל מערכות היוצר האלה הן ללא קדושה. כלל ידוע הוא שקדושת היוצר לא נאמרה ביחידות אלא רק בתפילת הציבור,²⁴ ובהתאם לכך קבע פליישר שסידור השם המפורש 'הותקן לתפילה בציבור'. כאן אם כן עולה לפנינו לראשונה בסידור ארץ־ישראלי ממצא מפורש של מערכת יוצר עם קדושה המיועדת גם ליחיד שאינו מתפלל עם הציבור. לאור ממצא זה יש להביא בחשבון את האפשרות שקטעי סידורים ארץ־ישראליים נוספים המכילים את קדושת היוצר אינם בהכרח סידורים למעמדים ציבוריים בלבד.

כמו במנהג הארץ־ישראלי הרווח, גם במנהג בבל הקדום לא נהגה קדושת יוצר ביחיד. על פי הכלל התלמודי 'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה'²⁵ פסקו הגאונים שקדושת היוצר נאמרת רק בציבור. בתפילת היחיד נהגו שיטות דילוג שונות, שהקצרה בהן מצויה בסידור רב סעדיה גאון.²⁶ אולם בסידורים מזרחיים מעט יותר מאוחרים על פי מנהג בבל באה קדושת היוצר גם בתפילתם של יחידים,²⁷ ובדומה נרשמה קדושת היוצר גם בתפילת היחידים בסידור ר' שלמה בר' נתן.²⁸

חדשה בין ברכת ירושלים לברכת הטוב והמיטיב בברכת המזון, תרכיץ עב (תשע"ד), עמ' 117–118.

22 תודתנו לד"ר דן גרינברגר ולפרופ' מ"ע פרידמן על הסיוע בתרגומה המדויק של הוראה זו.

23 ראו פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה' (לעיל הערה 1), עמ' 622–625 ובקטעים הנזכרים שם.

24 ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 6–7.

25 בבלי ברכות כא ע"ב. אמנם קביעת הסוגיה 'אין יחיד אומר קדושה' נאמרה בהקשר של קדושת העמידה בלבד, אך הכלל 'כל דבר שבקדושה' מרחיב את תחולתה להקשרים ליטורגיים נוספים.

26 ראו אוצר הגאונים, בעריכת ב"מ לוין, חיפה תרפ"ח, מסכת ברכות סימן קל–קלג, עמ' 52–53; סידור רב סעדיה גאון (לעיל הערה 16), עמ' יג, לו–לו. לסיכום דעות הגאונים ראו את דיונו של ברודי בתשובות רב נטרונאי (לעיל הערה 17), עמ' 122–123; וכן A. Buechler, 'La Kedouscha du "Yocér" chez les Gueonim', *REJ*, 53 (1907), pp. 220–230 בעל שבלי הלקט (ענין תפילה, סימן יג) מעיד כי רב עמרם החזיק גם הוא בנוסח קצר ליחיד כרס"ג, אולם בסדר רב עמרם גאון שלפנינו אין הדבר מפורש: ברכת היוצר מובאת בו עם הקדושה, ולפניה רשומה ההוראה 'ופותח שליח צבור ואומר'. אולם (שלא כמו בסידור רס"ג) אין הסדרה נפרדת של אמירת ברכת היוצר ליחיד.

27 כך למשל בכ"י קמברידג' T-S 10 H 1.2 וכנראה גם כ"י פריז, כי"ח IV.A.51 המתחבר אל כ"י קמברידג' T-S NS 156.9.

28 ראו כ"י קמברידג' T-S NS 150.43, וכך הוא גם במהדורה הנדפסת (לעיל הערה 17), עמ' יא–יב.

האסמכתא ההלכתית הקדומה ביותר המתירה במפורש ליחיד לומר קדושת יוצר מצויה במסכת סופרים:

וקטן שאינו פורס את שמע אינו יכול לומר קדוש ביוצר ביחיד, אבל בציבור עונה עמהם. וגדול שהוא פורס את שמע, יכול לומר קדוש, לפי שהוא כסודר, אבל קדוש של עמידה, כיון שצריך לומר נעריצך ונקדישך, אינו מן הדין לומר פחות מעשרה (סופרים, טז ט [עמ' 294–295]).

אמנם מסכת סופרים היא חיבור ארץ ישראלי במקורו, אך עם השנים נוספו לה הרחבות ועיבודים השואבים ממנהגי ארץ ישראל ובבל כאחד, ולא פעם קשה לעמוד על מקורה של הלכה זו או אחרת.²⁹ גם במובאה זו, השייכת לרבדים המאוחרים של החיבור והרשומה שלא במקומה,³⁰ אין לדעת איזה מן המנהגים היא משקפת. על כל פנים באה כאן הבחנה מפורשת בין קדושת היוצר לבין קדושת העמידה. יסוד ההבחנה הוא שקדושת היוצר נתפסת כתיאור של אמירת הקדושה של המלאכים, ואילו בקדושת העמידה מצטרפים המתפללים לאמירת הקדושה יחד עם המלאכים, ומסיבה זו יכול היחיד לומר את קדושת היוצר אך את קדושת העמידה אפשר לומר בציבור בלבד. גם הרמב"ם, בתשובה ששלח לבגדד, מנמק את קביעתו 'כשם שמתפלל אותו ש"ץ כך מתפלל אותו היחיד' בהבחנה דומה.³¹ לאורך כל תקופת הראשונים נותר העניין שנוי במחלוקת, הן באשכנז הן בספרד: היו שסמכו על מסכת סופרים והתירו ליחיד לומר

29 R. Brody, 'Liturgical Uses של מנהגי תפילה בבליים במסכת סופרים ראו of the Book of Psalms in the Geonic Period', in J.L. Kugel (ed.), *Prayers that Cite Scripture*, Cambridge-Massachusetts and London, 2006, pp. 75-81; ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1) עמ' 200–202. ברודי ופליישר חולקים בשאלה האם מסכת סופרים משקפת ברבדיה המאוחרים את שינוי המנהג מארץ ישראלי לבבלי (כדעת ברודי) או שמא היא פועלת כסוכן ליצירת שינוי זה (כדעת פליישר). אחרים סוברים כי ערבוב המסורות מעיד על כך שהחלקים המאוחרים של החיבור לא נוצרו בארץ ישראל גופה, ושהם משקפים מנהג אירופי, אולי איטלקי. ראו M.B. Lerner, 'The External Tractates', in S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, I, Philadelphia 1987, pp. 399-400; D. Reed Blank, 'It's Time to Take Another Look at "Our Little Sister" Soferim: A Bibliographical Essay', *JQR* 90 (1999), pp. 7-13

30 פרק טז, שבו מצויה הלכה זו, עוסק ביחס ללימוד תורה ולדברי אגדה ואינו מנוסח בסגנון הלכתי. הלכה זו היא נטע זר בתוכו. ההלכות הנוגעות לקטן הפורס על שמע ולאמירת קדושת היוצר נזכרות בפרק יד, ושם מקומה הטבעי של הלכה זו. החריגה מהמיקום הסביר מצביעה על השתייכותה של פסקה זו לרבדים המאוחרים של מסכת סופרים.

31 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, חלק ב, סימן שיג, עמ' 582–580; מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד, סימן פא, עמ' 78–80. תשובה זו ותורת את מה שפסק הרמב"ם במשנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפיים ז, י: 'ומדלג קדושה מן הברכה ראשונה שלפניה שאין היחיד אומר קדושה'. ר' אברהם בן הרמב"ם, בחיבורו ספר המספיק לעובדי השם, ח"ב (מהדורת נ' דנה, רמת גן 1989, עמ' 199–200) מעיד במפורש שאביו חזר בו ממה

קדושת יוצר,³² אך רבים אחרים סברו שהיחיד מדלג על הקדושה כשיטת הגאונים.³³ הדיה של המחלוקת הגיעו עד השולחן ערוך, שכדי לחוש לדברי האוסרים המליץ לקרוא את פסוקי הקדושה בנעימה כקורא בתורה.³⁴

לאחר ההנחה בערבית-יהודית שב המעתיק לרשום בעברית את הקריאה 'ברכו', ויש להניח שהיא מיועדת רק למקרים בהם נערכה התפילה בציבור. בארץ ישראל התפתח אמנם המנהג לומר לשון מעין 'ברכו' ביחיד, אולם לשונות אלה אינן כוללות פנייה לקהל. הלשון 'ברכי נפשי את יי המבורך'³⁵ נועדה במובהק ליחיד, אך גם הלשון 'ברוך יי המבורך לעולם ועד', ששימשה ברגיל כלשון הענייה של הקהל בתפילת

שכתב במשנה תורה. ראו גם כסף משנה על אתר; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב ג, ח"ג (מהדורת י' חזן, ירושלים תשע"ד, עמ' עו; דפוס ונציה שי"ג, דף כד טור ד).

32 אבודרהם, ברכות קריאת שמע (מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג, עמ' עג-עד) ורבנו יונה על הרי"ף לברכות יג ע"א, ד"ה 'ונקדשתי בתוך', מעידים כי חכמי צרפת מתירים לומר קדושה ביחיד, וכן נראה מדבריו של ר' אהרן הכהן מלונגל, ארחות חיים, ח"א, דין קדושה מיושב, א (דפוס פירנצה תק"י, דף יא ע"ב). כן פסקו להיתר הרא"ש למגילה ג, ז; המאירי לברכות כא ע"ב (מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תש"ך, עמ' 76). לשיטת רש"י ישנן מסורות סותרות: בעל שבלי הלקט, ענין תפילה, סימן כו (מהדורת ש' בובר, וילנא תרמ"ז, עמ' 23), מעיד כי לשיטת רש"י דילגו על הקדושה ביחיד, ואילו בעל הגהות מיימוניות על הרמב"ם, שם, אות צ, מביא את דברי הראב"ה (ברכות, סימן ב, מהדורת א' אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד, ח"א, עמ' 6) שרש"י הורה להתיר כמסכת סופרים. הנוסח שעמד בפניו שונה מנוסח הדפוסים והמילים 'וכן הורה מורי רש"י' חסרות בפירוש הראב"ה הנדפס.

33 ספר המנהיג, דיני תפילה סימן לא (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' עב); שבלי הלקט, ענין תפילה, סימן יג וסימן כו (מהדורת בובר, עמ' 12-13 ועמ' 23); רבנו ירוחם, שם; הרי"ן למגילה יג ע"ב; תשובות הרשב"א, ח"ב, תשובה כו (מהדורת ח"י דימיטרובסקי, ירושלים תשע"ב, עמ' 10-10); אהל מועד לר' שמואל ב"ר משולם ירונדי, שער התפילה דרך ד, נתיב ג (מהדורת גאגין, ירושלים תרמ"ו, דף עז ע"ב); ואחרים. לסיכום הדעות ראו בית יוסף, או"ח נט, ג; שו"ת יביע אומר, ה, ירושלים תשכ"ט, או"ח ז, ב, עמ' כג-כד. יש לקחת בחשבון כי פסקי ההלכה אינם משקפים תמיד במדויק את כל המנהגים הליטורגיים הנהוגים בפועל, ואין זה חריג למצוא בסידורים נוהג הסותר את ההלכה הפסוקה.

34 שו"ע או"ח, הלכות ק"ש, נט, ג.

35 לשון זו נפוצה כ'ברכו' ליחיד, אך רוב עדיה בגניזה הם פרי עטו של הסופר שקטעי הסידורים שלו פורסמו על ידי פליישר במאמרו 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים' (לעיל הערה 1), ונוסח 'ברכי נפשי' נדון שם בעמ' 610 ובהערה 32. קטעים נוספים מידו של סופר זה פורסמו על ידי פליישר במאמריו 'שרידיים נוספים מקובצי תפילה', (לעיל הערה 16), עמ' 731; 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ-ישראל' (לעיל הערה 8), עמ' 777. אחד הקטעים מידי סופר זה פורסם קודם לכן על ידי אסף (לעיל הערה 20), עמ' 126. עדות לפתיחה 'ברכי נפשי' מידיו של סופר אחר ניתן למצוא בקטע פריז, כ"ח IV.A.10 שפרסם לוי (לעיל הערה 20), עמ' 241. מטבע זה נדון גם על ידי מאן (לעיל הערה 20), עמ' 302, 307, ששחזר, כנראה בטעות, נוסח זה של ברכו בקטע T-S 8 H 24.5, וכן על ידי L.J. Liebreich, 'The Invocation to Prayer at the Beginning of the Yozer Service', *JQR* 39 (1949), pp. 411-412

הציבור, נמצאה לפחות בעדות אחת בתפילת היחיד כתחליף ל'ברכו'.³⁶ לשון 'ברכו' שבסידור זה מתעדת אם כן את אמירת החזן בתפילה בציבור. הפיוט הראשון שבקטע שפרסם פליישר פותח 'אספר מעשה העולם'. הוא כולל מחרוזת משולשת אחת ולאחריה קטע ארוך, חד-חרוזי, הנחתם ב'קדוש'. פליישר הציג את הפיוט כגוף יוצר ייחודי, בתבנית הסטרופה ופזמון, תבנית המאפיינת את תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת ושכיחה במרכיבים שונים של מערכת היוצר, אך נדירה בגופי יוצר. פליישר הציג הציע בהיסוס שהפיוט נכתב מלכתחילה כ'מצדר' (פיוט פתיחה למערכת היוצר), ושימושו כגוף יוצר משני.³⁷ מתוך החומר שעמד לפני פליישר היה קשה לקבוע אם גוף היוצר עומד לפנינו מתחילתו, אם כי פתיחתו נראתה מתאימה לתחילת פיוט. עתה אפשר לאשר שגוף היוצר אכן התחיל במילים 'אספר מעשה העולם', אך הוא לא היה תחילת המערכת: המעתיק הקדים לו פיוט מצדר, והוא מועתק בקטע שלפנינו בשלמותו. זיהוי הקטע כמצדר עולה מפתיחתו במילים 'ויהי הכל במאמר', המקובלות בראשי פיוטי מצדר.³⁸ העובדה שהוא שלם מוכחת מחתימתו במילה 'קדוש'. לפני המצדר באה כמובן ברכת 'יוצר אור'.

36 כך בקטע פריז, כ"ח IV.A.9, שפורסם על ידי לוי (לעיל הערה 20), והמשכו הישיר בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 93.61. העובדה שכתב היד נועד לתפילת היחיד מוכחת מהחלפת לשון קדושת היוצר בשחרית לשבת באזכור קצר בלשון 'קדוש וברוך' (ראו על מנהג זה בהגהות מיימוניות על משנה תורה, הלכות תפילה ז, יז, סימן צ, וכן אצל ברודי, לעיל הערה 26). בקטע אחר על פי מנהג בבל, בכ"י קמברידג' T-S 8 H 19.2 (פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל הערה 1], עמ' 88, הערה 165), רשומות בפתיחת תפילת ערבית למוצאי שבת שתי הלשונות, 'ברכי נפשי ו'ברוך יי המבורך', זו אחר זו. 'ברוך יי המבורך' מופיע לבדו גם בסידורים שנראה שיועדו לתפילת הציבור, ואולי נועד הסידור ליחיד המתפלל בציבור והמעתיק רשם רק את תשובת היחיד לפניית החזן. כך הדבר בסידור על פי מנהג ארץ ישראל לראש השנה, קמברידג' T-S H 8.7a, ובסידור על פי מנהג בבל לשבת, אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 95.6-11.

37 פליישר פרסם תחילה את מערכת היוצר מתוך הסידור בספרו, היוצרות (לעיל הערה 24), עמ' 404-406, ושם ניתח את תבניתו הייחודית. את ההשערה שגוף היוצר מקורו במצדר הוא העלה שם, עמ' 407, וחזר עליה בצד ההדפסה הנוספת של הקטע, במאמרו על 'סידור השם המפורש' (לעיל הערה 4), עמ' 561.

38 מילת הפתיחה 'ויהי בראשי פיוטי מצדר משורשרת מסוף התוספת לברכת הפתיחה של היוצר: 'אור עולם אוצר חיים / אורות מאופל אמר ויהי' (גם פסקה זו מופיעה בסידור שלפנינו). על סוגת 'המצדר' ראו ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 306-308; הנ"ל, היוצרות (לעיל הערה 24), עמ' 369-382. על התוספת הקדומה 'אור עולם ... אמר ויהי' ראו שם, עמ' 6.

ה. ההבדלה

עתה אנו עוברים לדף השני של הגיליון, הממשיך את נוסח ההבדלה שנפתח בקטעים שפרסם פליישר. ההבדלה החותמת את הקונטרס, ואולי את הסידור כולו, איננה מובאת במקומה לאחר תפילת ערבית למוצאי שבת: אחרי הערבית מועתקים סדרי התפילה של ראש חודש החל בשבת, התוספות לעמידה וברכת קדושת היום המיוחדת של המוסף, ורק לאחריהם העתיק הסופר את ההבדלה.³⁹ עובדה זו עשויה לתמוך בהשערה שלפנינו הקונטרס האחרון של החיבור, ומשנותר מקום בסופו לאחר רישום הנוסחים המיוחדים של ראש חודש, הוסיף הסופר, כבמחשבה שנייה, את העתקת ההבדלה למוצאי שבת.

גוף ההבדלה, שחציו הראשון מועתק בכ"י קמברידג' והמשכו בכ"י לונדון, מובא, ככרוב הסידורים הארץ ישראלים, בנוסח המפויט 'אשר בעוז הבדיל'.⁴⁰ פיוט זה, בעל אקרוסטיכון הנקטע באות נ' ובסופו שרשרת פסוקים,⁴¹ מפייט שבע הבדלות על פי המנהג המתואר בתלמודים.⁴² טרם נמצא נוסח קבע של ההבדלה שבו מצוינות שבע ההבדלות, שכן הפיוט השתלט על נוסחי ההבדלה הארץ ישראלים, ואילו עד הנוסח הארץ ישראלי היחיד עד כה שנמצאה בו הבדלה בנוסח קבע, כ"י קמברידג' T-S Misc. 26.53.10, מזכיר שש הבדלות בלבד.⁴³

39 פליישר, סידור השם המפורש (לעיל הערה 4), עמ' 600–602.

40 נוסח הבדלה זה פורסם ע"י מאן (לעיל הערה 20), עמ' 322–324, על פי כ"י קמברידג' T-S Misc. 24.137a.9; זולאי (להלן הערה 44), על פי כ"י קמברידג' T-S 10 H 3.2; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 79–80, על פי כ"י קמברידג' T-S NS 198.98 ובהשוואה לשבעה כתבי יד נוספים, ביניהם קטע קמברידג' T-S 8 H 21.1 של 'סידור השם המפורש'. עליהם יש להוסיף קטעים נוספים שנרשמו במפעל התפילה: קמברידג' T-S 8 H 24.5, T-S Arabic 36.112, T-S Misc. 26.53.10, T-S NS 271.130, T-S NS 89.30, ניו יורק, בית המדרש לרבנים 2-2012, ENA 2824.16, ENA (קטע אחרון זה פורסם על ידי מרגליות כדף שנשר מסידור ארץ ישראלי שחלק גדול מאוד ממנו נשמר בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. g. 2 [נויבאוואר-קאולי 2700, דפים 92–93], אך נוסח ההבדלה לא פוענח כראוי. ראו מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, נערך והושלם בידי י' תא-שמע, ירושלים תשל"ד, עמ' קמז).

41 לעניין שרשרת הפסוקים שלפני חתימת ברכת ההבדלה ראו אצל ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 432, הערה 39.

42 ירושלמי ברכות ה, ב (ט ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 46 שורות 23–25); בבלי פסחים קג ע"ב–קד ע"א. הבבלי מצטט ברייתא החולקת על הגבלת ההבדלות לשבע ומפרטת שמונה הבדלות, אך האחרונה שבהן, 'בין כהנים ללויים וישראלים', טרם נמצאה בנוסחי הגניזה.

43 הדברים אמורים בהבדלה על הכוס. בנוסחי ההבדלה שבברכת חונן הדעת שבעמדה יש חוסר אחידות במספר ההבדלות, בסדרן ובמבחרן. בכתבי היד נמצאו נוסחים שבין ארבע לשבע הבדלות, והמנהג הנפוץ הוא שש הבדלות. רק במקור אחד, כ"י קמברידג' T-S NS 271.130, נמצא עד עתה נוסח המונה שבע הבדלות. לגבי חג החל במוצאי שבת הביא וידר שתי עדויות

לאחר גוף ההבדלה מובא רצף בקשות וברכות האופייני לסדרי הבדלה בסידורים הארץ ישראליים. סדר הבדלה מן הסוג הזה פורסם על ידי מ' זולאי מתוך קטע קמברידג' T-S 10 H 3.2 שהקולופון שלו מעיד עליו כי נכתב בידי 'יצחק ביר' שלמה החבר נין מאיר גאון' המתייחס למשפחת גאוני ארץ ישראל.⁴⁴ תכניה אפוטרופאיים בעיקרם, שכן מוצאי שבת, זמן של מעבר מקודש לחול, נתפס כנראה כעיתוי פגיע במיוחד, ותפילות רבות הנאמרות בו הן תחינות להגנה מנזקים שונים, כמו גם בקשות לשבוע טוב.⁴⁵ תוספות אלו אמנם מופיעות דרך קבע בהבדלה בסידורים הארץ ישראליים, אך ניתן למצוא גם בכמה קטעי סידורים בבליים מן הגניזה, בהבדלים קלים שיצוינו להלן. ברם ברוב קטעי הסידורים מן הגניזה, כמו גם בסידור רב סעדיה גאון, בסידור ר' שלמה בר' נתן ובסידור הרמב"ם, מועתקת ההבדלה ללא כל תוספות. הבקשה הראשונה פותחת במילים 'אלהינו ואלהי אבותינו החל עלינו את ששת ימי המעשה'. בקשה זו, המוכרת מחלק מנוסחי ההבדלה בברכת חונן הדעת שבעמידה, כבר נזכרת בתלמוד הירושלמי,⁴⁶ והיא מופיעה גם בכ"י אוקספורד של סדר רב עמרם גאון, במחזור ויטרי, במחזור טורין ובתכלאל התימני.⁴⁷ לשון הבקשה 'מדובקים

להבדלות שבמסגרת העמידה והקידוש: בכ"י קמברידג' T-S H8.61 משובצת ההבדלה בברכת ההודאה של העמידה, ונוסחה המפויט מציין חמש הבדלות כלבד (ג' וידר, 'מנהג ארץ ישראל הקדמון – מקורות חדשים', בספרו: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 109–110, 121–122). בקטע T-S H 2.152 מוזכרות שבע הבדלות בהבדלה שבתוך הקידוש של ליל הסדר, אלא שחלקן חוזרות על עצמן ('המבדיל בין קדש לקדש, בין שבת קדש ליום מקרא קדש ... בין קדושת שבת לקדושת יום טוב') וההבדלה בין אור לחושך איננה מוזכרת (שם עמ' 112–113).

44 מ' זולאי, 'לחקר הסידור והמנהגים', ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופסור שמחה אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 302–306 (נדפס בשנית בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 3–7).

45 הופמן מתאר את ההבדלה כטקס מעבר המאשש את קטגוריות הזהות הלאומיות בעיתוי הלימינאלי שבין קודש לחול. ראו L.A. Hoffman, *Beyond the Text: a Holistic Approach to Liturgy*, Indiana 1987, pp. 41–45. בדומה לכך מתארת מרקס את קריאת שמע על המיטה כטקס מעבר זוטא שנועד לשכך חרדות מפני הלילה ומפני המעבר בין ערות לשינה. ראו ד' מרקס, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, תל אביב 2010, עמ' 254–262.

46 ירושלמי ברכות ה, ב (ט ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 46 שורות 39–42): 'ר' ירמיה ר' ועורא בשם רב חייא בר אשי, צריך לומר: החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתינו לשלום. רבי אבא מוסיף: והשמיענו בהן ששון ושמחה'. מימרה זו מצויה בתוך דיון על ההבדלה וקשה להכריע האם נועדה מלכתחילה להבדלה על הכוס או להבדלה שבתפילת העמידה. עקב עמימות זו, ושמה מתוך חיבתה והתאמתה לשתיהן, נמצאת תוספת זו לעתים בשתי ההבדלות.

47 סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 17), עמ' פב–פג; מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, ח"א, הלכות שבת סימן נו, עמ' רכה–רכו (והשוו לסדר ההבדלה האחר המצוי שם, ח"ב, עמ' שא–שה); מחזור טורין, 'סדר חיבור ברכות', כתב יד ניו-יורק, בית

לתלמוד תורתך וחנונים דעה והשכל מאתך' נוטעת את הקשרה בברכת הדעת של העמידה, ובמיוחד זו הארץ ישראלית המזכירה במפורש את לימוד התורה,⁴⁸ ועל כן נראה שמיקומה הראשוני של הבקשה היה בהבדלה שבעמידה.

הבקשה הבאה, 'אלהינו ואלהי אבותינו... שלא תעלה שנאתינו על לב אדם', מבוססת בחלקה הראשון על תפילה שהיה ר' אלעזר אומר לאחר תפילתו, כמתועד בתלמוד הירושלמי.⁴⁹ חלקה השני עוסק בקיום עצות טובות ובביטול עצות רעות של אחרים, והיא בקשה אפוטרופאית שדומות לה מצויות בברכות השחר ובתפילות פרטיות. היא נחתמת בברכת 'המפר עצות רעות', בנוסח קצר במיוחד, ושמא מקוצר. בשאר נוסחיה מן הגניזה נוסף המשפט 'ויקיים עלינו עצת הצדיקים לטובה ולברכה', ולעיתים מוזכר בה גם בניין ירושלים, כמו בקטע קמברידג' T-S Misc. 26.53.10: 'ב' המפר עצות רעות ומגזרות קשות ושמועות רעות מעלינו ומעליכם ומעל כל ישראל עמו ויקיים עלינו עצת צדיקים לטובה ולברכה ומנחם⁵⁰ ובונה ברחמי את ירושלים אמן'. בסידורים הבבליים נשמט בדרך כלל מטבע החתימה, אולי מפני החשש לומר ברכה שאינה כתובה בתלמוד,⁵¹ וכך גם בסדר רב עמרם, במחזור ויטרי ובתכלאל. אך במחזור טורין ובהבדלה דר' עקיבא נחתמת הברכה בשם הרגיל.⁵²

המדרש לרבנים 8401, העתקת ש"ז שכטר, עמ' 150; תכלאל קדמונים, מהדורת ש' קרה, ירושלים תשכ"ד, דף כו ע"א. וראו גם טור או"ח סימן רצט. חלק מהבקשות מפורזות בין התפילות וההשבעות שב'הבדלה דרבי עקיבא'; ראו ג' שלום, 'הבדלה דר' עקיבא: מקור למסורת המאגיה היהודית בתקופת הגאונים', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 267, 273, 278 (נדפס בשנת בספרו: שדים רווחת ונשמות – מחקרים בדמונולוגיה, בעריכת א' ליבס, ירושלים תשס"ד, עמ' 168–169, 174–175, 179).

48 ראו א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 79–88. ואכן בנוסחים בבליים של הבקשה בגניזה המיליים 'מדובקים לתלמוד תורתך' חסרות. ראו למשל בכ"י קמברידג' T-S NS 150.251 ובכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 1987.5-6. ENA.

49 ירושלמי ברכות ד, ב (ז ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 36 שורות 33–38): 'ר' פדת בשם ר' יעקב בר אידי. ר' אלעזר היה מתפלל שלש תפילות לאחר תפילתו. מהו או'. יהי רצון מלפניך יי אלהי ואלהי אבותיי שלא תעלה שנאתינו על לב אדם ולא שנאת אדם תעלה על לבינו. ולא תעלה קנאתנו על לב אדם ולא קנאת אדם תעלה על לבינו. ותהא תורתך מלאכתנו כל ימי חיינו ויהיו דברינו תחנונים לפניך'. המשפט האחרון 'ותהא תורתך מלאכתנו' וכו' חסר בתחינה שבסידורי הגניזה בכל עדי הנוסח שנבדקו, ארץ ישראלים ובבליים כאחד.

50 בעדי נוסח אחרים: 'ומנחם ציון'.

51 ראו למשל קטעי קמברידג' T-S NS 113.29, T-S 8 H 17.5, T-S NS 235.192. בדבר הדעות השונות על ברכות שלא נזכרו בתלמוד ראו גרונר, ברכות שנשקטו (לעיל הערה 20), עמ' כט–לד.

52 ברכת 'המפר עצות רעות' מופיעה פעמיים בהבדלה דר' עקיבא (לעיל הערה 47), עמ' 168 ועמ' 179. כפילות זו נובעת מהאקלקטיות המאפיינת את החיבור המאגד בתוכו תפילות והשבעות ממקורות שונים.

כתב היד מסתיים בשלוש מילים הפותחות את הבקשה הבאה: 'מי שכרת בריתו'. על פי סידורים ארץ ישראלים אחרים⁵³ נודע כי זוהי פתיחה של תחינה אפוטרופאית נוספת המבקשת הצלה והגנה מרשימה ארוכה של צרות וסכנות, שכדרכן של רשימות מעין אלה נוטה לגיוון ניכר בין כתבי היד. וכך הוא נוסחה בקטע קמברידג' T-S 10 H 3.2 שפרסם זולאי,⁵⁴ שהוא כתב היד הארץ ישראלי היחיד בו שרדה הברכה בשלמות:

מי שכרת בריתו עם אבינו אברהם ועם אבינו יצחק ועם אבינו יעקב ועם משה ואהרן ועם יהושע ועם שבעים זקנים ועם אליהו זכור לטוב, הוא יצילינו ויציל אתכם מדינה שלשאל מדינה שלגיהנם מחבוט הקבר מחבלי המשיח ממלחמת גוג ומגוג מיצר הרע מסטן המשחית מבני אדם הרעים מן השעות הרעות החצובות⁵⁵ המתרגשות ומגזירות הקשות משנאת חנם מדקדוקי עניות מכל מיני פרעניות מן הקמים החשבים המדברים עלינו לרעה. 'כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה⁵⁶ כן אעמוד⁵⁷ זרעכם ושמכם' (יש' סו, כב), כן יעמד זרעינו ושמינו נצח סלה. ב' אתה יי מחדש מעשה בראשית וחונן הדעת.

תחינה זו מופיעה גם בכמה קטעים בבליים מן הגניזה, ושם היא נחתמת לעתים בברכת 'מחדש מעשים טובים' במקום 'מחדש מעשה בראשית', ובדרך כלל ללא מטבע הברכה המלא.⁵⁸ ציון מעשה בראשית בהבדלה מוזכר בלשונות אחרות בכרייתא התלמודית המפרטת את סדר ההבדלה, שבה מובאת ההנחיה 'וחותם בסדרי בראשית ואחרים ואמרים ביוצר בראשית'.⁵⁹ רש"י על אתר מפרש את ההנחיה כמטבעות חתימה של

53 כ"י קמברידג' T-S 10 H 3.2, ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2132.9-10, קמברידג' T-S 10 H 3.5, לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10829.15-16. תחינה זו חסרה בקטע קמברידג' T-S Misc. 26.53.10.

54 במצוין לעיל, הערה 44.

55 קרי: החצופות. ראו על כך אצל זולאי, שם, עמ' 7, הערה 19.

56 העתקת הפסוק משובשת, וחסרות כאן המילים 'אשר אני עשה עמדים לפני נאם יי'.

57 צ"ל: 'יעמד'.

58 ברכת 'מחדש מעשים טובים וחונן הדעת' מצויה בכ"י קמברידג' T-S NS 113.29, T-S NS 235.192 ללא חתימה בשם השם, ובקטע T-S NS 159.116 בחתימה מלאה. ברכת 'מחדש מעשה בראשית וחונן הדעת' מצויה בחתימה מלאה בקטע T-S NS 107.28, שקשה לקבוע האם הוא בבלי או ארץ ישראלי.

59 בבלי פסחים קד ע"א, על פי כתבי היד ניו־יורק, בית המדרש לרבנים ENA 850; מינכן, ספריית מדינת בוואריה Cod. hebr. 6; לונדון־ששון 9; וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 109; וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 125; בולוניה, ארכיון המדינה ebr. 579. בדפוס וילנא, כמו גם בכ"י מינכן, ספריית מדינת בוואריה, Cod. hebr. 95; ניו־יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1623.2; ניו־יורק, קולומביה X893 T14a; ובקטע גניזה שבלונדון, הספרייה הבריטית Or. 5530. הנוסח הוא 'וחותם בסדר בראשית'. בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23 וכן בדפוס ונציה הנוסח הוא 'סודר בראשית', כרש"י.

ברכת ההבדלה: 'ברוך סודר בראשית' או 'ברוך יוצר בראשית', שהברכה הארץ ישראלית עשויה להיות וריאציה שלהן. התחינה 'מי שכרת בריתו' איננה מופיעה בסדר רב עמרם, במחזור ויטרי ובמחזור טורין, אך ניתן למצאה בתכלאל ובהבדלה דר' עקיבא, ללא ברכה חותמת. חלק ממערכות ההבדלה מן הגניזה עוד ממשיכות בלקט פסוקים הפותח ב'תורת יי תמימה' (תה' יט, ח-טו)⁶⁰ ונחתם בברכת השיר ובפיוטי אליהו הנביא, הנפוצים במנהגי עדות רבות. אולם אם נחתם הסידור שלנו בנקודה זו, סביר שלא כלל תוספות אלה.

60 לקט זה מופיע בחלק מקטעי הסידורים, ובהם גם בבליים, בפתיחת תפילת ערבית למוצאי שבת. וראו בעניין זה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 1), עמ' 85-87.

קטע הסידור, מכתב יד לונדון 18-17.10829.Or⁶¹

[דף 1: שחרית של שבת]

[א1] עליהם אימתה ופחד בגדל זרועך ידמו כאבן עד יעבר עמך יי עד יעבר עם זו קניית: תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת יי מקדש אדני כוננו ידיך: יי ימלך לעולם ועד:

כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים וישב יי עליהם את מי הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים:

ותקה מרים הנביאה אחות אהרן את התף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתפים ובמחלת: ותען להם מרים שירו ליי כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים:

ויסע משה את ישראל מים סוף ויצאו אל מדבר שור וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים: ויבאו מרתה ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם על כן קרא שמה מרה: וילבו העם על משה לאמר מה נשתה: ויצעק אל יי ויורהו יי עץ וישלך אל המים וימתקו המים שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו: ויאמר אם שמע תשמע לקול יי אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת [ב1] למצותיו ושמרת כל חקיו כל המחלה אשר שמתו במצרים לא אשים עליך כי אני יי רפאך (שמ' טו, טז-כו):

רפאני יי וארפא הושיעני ואושעה כי תהלתי אתה (יר' יז, יד):

כי ליי המלוכה ומושל בגוים (תה' כב, כט): ועלו מושיעים בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה ליי המלוכה (עוב' א, כא): והיה יי למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד (זכ' יד, ט):

יהי שם יי מבורך מעתה ועד עולם: ממזרח שמש עד מבוא מהולל שם יי (תה' קיג, ב-ג):

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קריאת שמע לעבדו ולהמליכו עלינו בלב טוב ובנפש חפצה: אמן

יוצר ללסבת יצלה יקולה יחיד וגמאעה⁶²

ברכו את יי המבורך לעולם ועד.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא את הכל.

אור עולם אוצר חיים / אורות מאופל אמר ויהי:

וַיְהִי הַכֹּל בְּמֵאֵמַר שׁוֹכֵן מְרוֹמִים

61 הקטע מנוקד בניקוד טברני ספורדי, שלא הועתק. הפיוטים שבקטע נוקדו כמקובל (מילים ואותיות הנראות כשגויות או כתוספות מאוחרות לא נוקדו), אך במקרים של חוסר התאמה בין כללי הניקוד הנהוגים כיום וניקוד כתב היד, העדפנו לשמר את ניקוד כתב היד. שם הוי"ה הנוהג בקטע כולו הוחלף בציון 'יי'.

62 תרגום: יוצר לשבת, מתאים לאמרו יחיד וציבור.

בּוֹרָא עֲלִיוֹנִים וְתַחְתּוֹנִים: 63 הַיָּמִים וְכָל תְּהוֹמִים
 יִתְבָּרַךְ לְעַדִּי עַד רֶם עַל רָמִים
 מַלְכוּתָךְ מַלְכוּת כָּל עוֹלָמִים: קְדוּשׁ:

[דף 2: הבדלה]

[א2] שֵׁשֶׁת הַיָּמִים הַבָּאִים לְקִרְאָתֵנוּ בְּשֵׁלֹם:
 [וְר] אִי כָּל צְדָק חֲשׂוּכִים מִכֹּל חֲטָא דְּבִיקֵי כָּל צְדָק:
 כְּמִיּהֵי לָנוּ עֲצַת רַע יוֹפְרוּ בְּעֲצָתָם
 כּוֹרְתֵי לָנוּ בְּרִית שְׁלֹם וְעֲצַת טוֹב יִפְרוּ וְיִרְבוּ בְּעֲצָתָם:
 וְלָנוּ תִשְׁמַע שְׂכָךְ וְלָנוּ יֵאָתֵינוּ
 מְשׁוֹשׁ וְשִׂמְחָה גִיל וְרִנָּן חַיִּים וְשְׁלֹם
 מִמְעַלָּה אֵל עֲלִיוֹן כּוֹנֵן הַבֵּית הָעֲלִיוֹן
 נִצַּח תֵּת עֲלִיוֹן לְעַם תְּתָה עֲלִיוֹן

ככ' בתורתך ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת ולהיותך עם קדוש ליי אלהיך כאשר דבר (דב' כו, יט): ונאמר והייתם לי קדשים כי קדוש אני יי ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי (ויק' כ, כו): ברוך אתה יי המבדיל בין קדש לחול: אלהינו ואלהי אבותינו החל עלינו את ששת ימי המעשה הבאים לקראתינו בשלום חשוכים מכל חטא מוצלים מכל דבר עון מדובקים לתלמוד תורתך וחנונים דעה והשכל מאתך והשמיענו בהם ששון ושמחה ובשרינו בשורות טובות מארבע כנפות הארץ: אלהינו ואלהי אבותינו יהי רצון שלא תעלה שנאתינו על לב אדם ולא תעלה שנאת אדם עלינו. ולא קנאתינו על לב אדם ולא קנאת אדם תעלה על לבינו: וכל [ב2] היועץ עלינו עצה טובה קימו וקיים עצתו כאמור וחנותי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם (שמ' לג, יט): ונאמר עצת יי לעולם תעמד מחשבות לבו לדור ודור (תה' לג, יא) כי יי⁶⁴ יעץ ומי יפר וידו הנטויה ומי ישיבנה (יש' יד, כז): כי יי דבר טוב על ישראל (במד' י, כט)

וכל היועץ עלינו עצה רעה הפירו השמידו הובישו אבדו טלטלו טאטאו בטלו בטל עצתו ועמלו כאמור עוצו עצה ותופר דברו ולא יקום כי עמנו אל (יש' ח, י): האשימם אלהים יפלו ממעצתיהם ברב פשעיהם הדיחמו כי מרו בכ (תה' ה, יא): וישמחו כל חוסי בכ לעולם ירננו ותסך עלימו ועלצו בכ אוהבי שמך: כי אתה תברך צדיק יי כצנה רצון תעטרנו (תה' ה, יב-יג): כי אנכי ידעתי את המחשבת אשר אנכי חושב עליכם נאם יי

63 המעתיק חילק את הטור 'בורא עליונים ותחתונים הימים וכל תהומים' לשניים על ידי נקודתיים, אך החריגה מן החריזה עשויה ללמד שבמקור היה זה טור אחד.

64 נוסח המסורה: 'יי צבאות'.

מחשבות שלום ולא לרעה לתת להם⁶⁵ אחרית ותקוה (יר' כט, יא): באלהים נעשה חיל
והוא יבוס צרינו (תה' ס, יד; קח, יד): ברוך אתה יי >ה< מפיר עצות רעות וגזרות קשות
מעלינו ומעליכם ומעל כל עמו ישראל:
מי שכרת בריתו
